

Filologiýamyz barada söz

Category: Edebiýaty öwreniş, Kitapcy, Türkmen dili

написано kitapcy | 22 январа, 2025

Filologiýamyz barada söz FILOLOGIÝAMYZ BARADA SÖZ.

Türkmen halk döredijiligini we klassyk edebiýaty öwreniji professor Mäti Kösäýew öz ömrüniň dowamynda (1906-1984 ýý) türkmen halkynyň öňünde köp hyzmatlary bitirdi. Ýöne ol iki gezek ýerliksiz günälemeleriň şarpygyny hem datdy. Bu gün belli pedagog Mäti Kösäýewiň heniz hiç ýerde çap edilmedik işini – 1966-njy ýylda, özüniň 60 ýyllyk ýubileý dabarasynda sözlän sözünüň tekstini, okyjylara hödürlemegi makul bildik. Biz Mäti aganyň bitiren uly hyzmatlary üçin onuň öňünde bergidardyrýs. Goý, şu iş hem şol bergimiziň bir bölegini üzmäge synanyşyk bolup hyzmat etsin.

Allamyrat Esenow.

* * *

Adat boýunça ýaş toýy bellenenende öňi bilen biografik materiala ýapyşylýar. Bir hasapdan, şol ýubileýi belleýän adamyň biografiýasynda diňleýjä, ylaýta-da ýaş nesillerimize nusga alarlyk bir zat bar bolsa, onda şol ýodadan biz hem ýöräbersek bolardy.

Ýöne weli, emma weli, aý nätjek, bu ýerde bir topar weliler, emmalar gelip, adamyny iňkise goýarlar.

Birinji welis-ä, özüň hakda gürrüň etmegiň çetinligi. Sebäbi durmuşda, dünýäde özi üçin bagt, baýlyk, goşa öküz we ş.m. ýüzlerçe, hatda münlerçe zatlary arzuw eden, dilän adamlar köp bolupdur, emma Adam atadyr How eneden bärei ýaşan adamlaryň arasynda görk-görmek bilen akyl dilän bolmanmyşyn. Bu bolsa her kiminň öz görküne hem akylyna göwni ýetýändigini aňladýar. Ine, görşümüz ýaly, her kim özünden (göwni) bitin bolýan bolsa, ol adamyň özüni ýamanlamajagy belli zat, onuň üstesinde biziň halkymyzda öwünmek adaty hem selçeň.

Ikinji welisi, ýonekeý bir daýhan maşgalasyndan çykan adamyň

biografiýasynda nusga alarlyk bir zat tapyljakmy ýokmy diýen mesele.

Näme-de bolsa, bu ýerde öňden nysak bolup gelýän däbi äsgermezlik etmeli däl diýýarlar, şonuň üçin biz hem gyzyksyz hem bolsa biografiýadan başlamakçy bolyarys. Eger öňden gelýän däbi bozmasyz bolsa, onda men 1926-njy ýylyň 1-nji sentýabryndan bäri mugallymçylyk edýän. Ine şu 40 ýylyň içinde her bir gürrüňe başlamda, 45 minutlap gürrüň etmegi öwrenipdirin. Mahlasy, Siz sabyr edip diňläp bilseňiz ine biz hem başlaýarys.

Adam balasy ýaş wagtynda köp zatlar bilen gyzyklanýar, käbiri belli-belli zatlara ukyply bolýar. Bularyň üstesine ata-eneler hem öz perzentleriniň belli bir hünär öwrenmegini arzuw edýärler.

Meniňem hossarlarlarym: “Seniň at dakylanym Mämetnepes-Mätik örän ýiti sazandady, sen hem şonuň yzyny ýöretmelisiň” – diýip, maňa dutar äberdiler. Emma näçe jan etsem-de, meniň “şirin-şeker” diýip çalanym “zäher-zakkun” boldy, “Nar agajy” diýip çalanym “Gyzgan agajy” bolup çykdy.

Öňde bir meniň ýaly saz öwrenjek bolýan şelpe kakýan eline üns berse, perde tutýan eli bir ýerde durmyş. Aýaly oňa:

– Iller dutar çalanlarynda ellerini aşak-ýokaryk süýşürýärler, sen bolsa bir ýerde dursyň-la? – diýende ol:

– Il tutmaly ýerini tapman, aýlanyp ýörendir – diýip, jogap berýär. Şol adamyň “emelini” men hem başdan geçirdim, ýöne onda çykýan owaz heň däl-de, “turuň gidiň – turuň gidiň bolup durýar. Her halda ejem pahyr meniň adymy “ bagşyjan” diýip tutýardy.

Geçmişde sazy, sesi ýürege düşgüç bir bagşy bolanmyş, ol aýdym aýtmaga gaty höwesek eken, emma sesi ýakymсыz bolansoň, bir ýigit oňa: “Bagşy aga, hemişe bir nas atyp hezil beräýmaň bardyla!” – diýipdir.

Ýöne başga ýerden umyt gapysy açyldy. Şykky palçykldan, gyrmançadan, agaçdan dürli zatlar, suratlar çekmäge usullydym, hatda kädiniň ýüzüne keşde-de çekip bilýärdim

1922-nji ýylda biziň obamyzda ilkinji sowet mekdebi açyldy, mugallymyň adyna Agaly Akmämet diýýärdiler. Ol bir tagta

kagyzyň ýüzüne elipbiý ýazyp berdi, birki sany marş öwretdi. Mekdep garaja öýdedi, içinde oturgýja beýlede dursun, hiç hilek düşek hem ýokdy. Ýöne mekdebe ilki baran günümüz içine şeker atýlan şüle bişirip berdiler, hem her kime bir laý çitden köýnek balak berdiler. Näme sebäpdendir mekdebimiz bir hepdeden soň ýapyldy. Ýöne düşünsek düşünmesek, mugallymymyzyň sol ýazyp beren harplarynyň suratyny çekýärdik. Emma ol wagyt kagyz gytdy, şonuň üçin sygyr ýa düýe bakyp ýören ýerimizde köplenç çägäniň ýüzüne ýazardyk.

Meniň elime bir köne kitap düşdi (“Meşrep diwan” – A.E) men oňa düşünmesemde setirlerini göçürýärdim. 1925-nji ýylda biziň obamyzda ilkinji gezek mekdep açyldy, mugallymymyzyň adyna Aga Hudaýberdi diýýärdiler. Bu mekdepde bir klas bardy, sol klasda 8 ýaşlyda, 12 ýaşlyda, 20 ýaşlyda, birlikde okaýardyk. Edil sol ýyl obamyzda komsomol ýaçeýkasy guraldy, meni ilkinji guramanyň, ilkinji sekretary edip saýladylar. Biz köplenç ýygmanyşygymyzda marş aýdyşardyk, ýowar edip, mekdebimiziň töweregini arassalardyk. Mekdebi gutardyk, raýkomsomol iki sany oglany Marydaky pedkursa okuwa iberdi. 1926-njy ýylyň birinji sentýabrinden soň, özümüz hem mugallymçylyga başladyk, gündizine oglanlary, agşamyna, bolsa ululary okadýardyk, oňa likbez diýip at berilýärdi. 1928-nji ýylda meni Tejen internatyna işe aldylar. 1929-njy ýylda bolsa raýmagaryf bölüminiň inspektory edip bellediler. 1930-njy ýylda-da partiýa hataryna kabul edip, sol ýylyň özünde partiýanyň rayon komitetiniň agitasiýa be propaganda bölüminiň müdürü edip bellediler. Emma kanselýariýada oturmak kän bir miesser bolmaýardy. Partiýanyň, hökümetiň geçirýän çärelerini amala aşyrmak üçin raýon wekili hökmünde köplenç at üstünde, obalarda bolardyk. Oba sowetlerine saýlawlar geçirerdik, galla, pagta taýýarlamagy ýola goýardyk, garyplar guramalaryny düzerdik, kolhozlar gurardyk, ekiş kompaniýalaryny geçirerdik. Sowet häkimiýeti tarapyndan obada geçirilýän çäreleriň garşysyna päsgel bermek üçin baý – kulaklar, ruhanylar ellerinden gelen pyssy-pyjurlyklar edýärdiler, oba aktiwistlerini öldürýärdiler. Ahyrda bolsa käbir daşary yurt buržuaz dowletleriniň meçew bermekleri zerarly, olar ýaraga

ýapyşdylar, topar-topar bolup, obada ýykgynçylyk edip ugradylar, kolhozyň mallaryny daşary ýurtlara sürüp äkidýärdiler, kooperativ magazinlerini talaýardylar. Bular halys göze başa düşip ugransoňlar, oba raýon aktiwleri meýletin gyzyl taýaklylar we meýletin kommunistik otrýadlar gurap galtamanlaryň garşysyna çykmaly boldylar. Ine şol tende guralan komotryada goşulup, bir wzwodyň syýasy ýolbaşçysy bolup işlemek meniň paýyma düşdi, beýleki wzwotda bolsa Türkmenistanyň iň talantly artistleriniň biri, Beýik Watançylyk urşynda gurban bolan Bäşim Durdyew ýolbaşçylyk edýärdi. Tejenyň Magallak kanalyňyň aýagyndaky Atgyrlandepe, Pygamdepe, Dolyhan, Utamyş kanalyňyň aýagyndaky Kert çuňňul, Taýzy, Jylabyň bendi sebitlerinde galtamanlaryň üç sany otrýady bilen bolan aldym-berdimli söweşler heniz-heniz gözümiň önünden gidenok.

1931-nji ýylda raýkomyň bürosy meniň okuwa gitmek hakdaky arzamy kanagatlandyryp, şol ýyl Aşgabatda açylan Komwuza iberdi, emma meniň halk döredijiligine, edebiyata bolan çäksiz söýgim meni pedwuza itekläp eltdi.

Ilki biziň klasymyzda 31 adam bardy, emma tötänden girenler, wagtlaýyn kynçylyga çydamadyklar kem-kemden syrylyp, ahyrda 1934-nji ýylda 9 adam bolup, Aşgabat döwlet pedagogik institutyny oňat bahalar bilen tamamladyk. Biz merhum Şaja Batyrow, Maşan Hamzaew dagy bilen bile okapdyk. Türkmen taryhynda ýokarý mekdebiň önümi bolanymyz üçin, bizi durşumyz bilen Moskwa, Leningrada syýahata iberdiler.

Oňat gutaranlaryň arasynda Şaja neresse ikimizi institutyň özünde alyp galdylar. Kadr meselesi onçakly bolluk bolmany üçin maňa hem-ä ruslary türkmençe okatmagy, türkmen toparlarynda ene dili, halk döredijiligi klassyk edebiýaty hem gadymy türkmen ýazuwyny okatmaga tabşyrdylar. Programmasy, okuw kitaby bolmadyk bir topar sapaklar käwagt auditoriýa girjek bolanynda gözüňi tegeledýärdi.

Ýöne Aleksandr Petrowiç Poseluyewskiý ýaly rus alymlary ýerli kadrlara irmän-arman kömek edýärdiler, goldaýardylar, ýola gönükdirýärdiler.

Işiň gapdaly bilen aspiranturada okadyk.

Uruş başlady. Moskwanyň Lomonosow adyndaky döwlet uniwersiteti Aşgabada, Odessanyň Döwlet uniwersiteti bolsa Baýramala göçüp geldi. Bu Uniwersitetler ýerli kadrlaryň dissertasiýa goramaklygyna uly kömek etdiler. Men hem Odessa uniwersitetiniň alymlar sowetinde üstünlik bilen dissertasiýa goradym.

Bir topar predmetleriň başyny agyrtmaga, bir-ä kadr ýetmezçiligi sebäp bolýardy, bir-de şol predmetlere bolan çäksiz söýgi sebäp bolýar. Mysal üçin, türkmen dilini alyp göreliň birinjiden-ä, türkmen dili örän gadymy hem bay dil. Muňa ähli türki kowumlaryň dili, mongol dili, arap dili, pars dili we başga-da ençeme diller gelip goşulypdyr, onuň üstüsine işlenmedi dil bolany üçin eliňi uran ýeriň tarpdy.

Halk döredijiligine bir syn edeliň. Ýe. E. Bertels pahyr: – Az sanly türkmen halky köp sanly feodal döwletleriň garşysyna göreşmeli bolupdyr. Şonuň üçin türkmen halky özüniň halk döredijilik eserlerini-de, edebiýatyny-da goranmaga utgaşdyrypdyr, köp sanly gahrymançylykly eposlar, dessanlar, aýdýmlar döräpdir – diýip aýdardy. Epos hem dessanlarda gatnaşýan Göroly başlyklaýyn Sapar köse, Handan batyr Ärhasan, Gülaýym, Döwletýarbeg, Ýusupbeg, Aşyrbeg serdar, Kamarylzaman, Moýsepit serdar, Şäbähram, Salabeg, Zelili... ýaly gahrymanlary bir ýatlaň. Ol ajaýyp obrazlar “At salanda doňuz kimin topulyp, aýy kimin asylýan” türkmen ýigitlerini terbiýeläp ýetişdirmekde ägirt uly rol oýnapdyrlar.

Ya-da ýazuw edebiýatymyza bir nazar salyň. Ol edebiýat Orhon, Eniseý derýalaryndan başlap, Mawerannähr, Nurgarabaýyr, Müňgyşlak, Ustýurt, Garagum sebitlerinde kemala gelip, özüniň mähnet gazanynda gaýnap joşyp, onyň erňeginden daşa çykyp, bir uýy Hindistana, bir uýy Bagdada, bir uýy Kawkaza baryp ýetipdir. Daşary yurtly alymlardan Ignas Kunoş 1893-nji ýylda özüniň “...,, (ady görkezilmändir – A.E.) diýen işinde: “Gadymy zamanlarda goşgy bilen ýa kyssa bilen ýazylan halk kitaplary döräpdir. Bu kitap türkmenleriň batyrlyk baradaky rowaýatlary bolup, olar Eýran (hem) türk ýerlerine düşip, sünnilik ýa şygalyk reňkini alýarlar. Şeýlelikde türkmen legendalary, azerbaýjanlara, ol ýerden bolsa Kiçi Aziýaly

taýpalara Anadoli tirelerine geçipdir” diýip ýazýar.

Daşary ýurtlara ýaýran şahyr hem ýazyjylardan Burhaneddin Siwasly, Baýram han, onuň ogly Abdyrahym, Ýolguly Anisi ýaly dine sanlyja adamlaryň atlaryny bilýäris. Emma iň gadymy döwürlerde, Gaznawiler hem-de saltyklar döwründe ýüzlerçe şahyrlar, alymlar döräpdir. Onuň üstesine-de Timuriler dinastiýasyna çenli bir topar antik edebiýatlar bolupdyr. Sowet häkimiýeti ýyllarynda filologiya barada ep-esli işler edildi. Köp şahyrlaryň eserleri toplanyp, çap edilip çykarylady, programmalar, okuw kitaplary döredildi. Ýöne entek etmeli işler örän kän. Ylaýta-da XVIII asyra çenli bolan türkmen edebiýatynyň taryhyny döretmek zerur. Munuň üçin ýörite sektorlar açyp, türkmen ýazyjy-şahýrlaryň gadymy türkmen dilinde ýazanlaryny, pars hem arap dilinde bolanlaryny birin-birin öwrenmeli. Şu hili edilse, türkmen edebiýatynyň ösüş etaplaryny anyk kesgitlemek bolar.

Halkda “Türmen göçi dura-bara düzeler” diýen nakyl bar. Emma biz kosmos zamanasynda ýaşaýanlygymyz üçin, “türkmen goşunyň dura-bara düzelerine” garaşyp otyrman, ony has çaltlandyrmagymyz zerur.

Mäti KÖSÄÝEW,

17. 05. 1966 ýyl.

«Mugallymlar gazeti», 14.12.1990 ý. Edebiýaty öwreniş